

ІНТЕРСУБ'ЄКТНА ВЗАЄМОДІЯ З ДОРОСЛИМ У ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ РАКУРС

INTERSUBJECTIVE INTERACTION WITH ADULT IN PRESCHOOLERS WITH MENTAL DEVELOPMENTAL DELAY: PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE

Визначено, що інтерсуб'єктний компонент розкривається в інформаційному та почасти, смисловому спілкуванні з Іншим у соціумі, що задіюється в інтерсуб'єктному типі взаємодії і взаємин із дорослими й однолітками. У статті теоретично й експериментально обґрунтовуються психологічні особливості інтерсуб'єктної взаємодії з дорослим у дошкільників із затримкою психічного розвитку. Висвітлено зміст інтерсуб'єктивної взаємодії, яка постає як символічне та ціннісно-смислове проникнення суб'єктів один в одного, що є моделлю усвідомленої і осмисленої комунікативної діяльності у вимірі Я – Інший (Я – Інший Я). Розкрито зміст та запропоновано огляд досліджень, у яких обґрунтовуються особливості генези інтерсуб'єктної взаємодії з дорослим у дошкільників в умовах типового та затриманого психічного розвитку. Виявлено особливості інтерсуб'єктного компонента комунікативної діяльності у взаємодії з дорослими. У більшості дошкільників із затримкою психічного розвитку провідною формою спілкування є ситуативно-ділова, що в разі нормативного розвитку характерна для дітей раннього віку. Діти, у яких переважали ділові контакти, характеризувалися зверненням по допомогу, підтримку. Водночас діти задовольнялися недиференційованою оцінкою дорослого. Виявлено, що за показником ставлення до вихователя можемо простежити переважання в дітей із затримкою психічного розвитку середнього та старшого дошкільного віку суперечливого та позитивного ставлення. Натомість серед дітей із типовим психічним розвитком середнього та старшого дошкільного віку типами ставлення, що переважають, до вихователя є позитивний та рівний типи ставлення. Вказані особливості свідчать про те, що, імовірно, відсоток дітей із затримкою психічного розвитку з переважанням суперечливого ставлення до вихователя порівняно з дітьми з типовим психічним розвитком пов'язаний із тим, що структура стосунків цих родин зумовлена неналежною професійною компетентністю вихователя-дефектолога у сфері взаємодії із сім'ями дошкільників із затримкою психічного розвитку.

Ключові слова: інтерсуб'єктна взаємодія, дошкільники із затримкою психічного розвитку, дорослий, усвідомлена комунікативна діяльність.

The authors substantiate that the structural-levelled structure of communicative activities can be represented as functioning of four components: motivational, inter-subjects, semantic and reflective. The inter-subjects component is revealed during informational and, partially, meaning communications with the Other in society; this component is activated at inter-subjects interactions and relationships with adults and peers. The article reveals theoretically and experimentally the psychological characteristics of mentally retarded preschoolers' inter-subjects interactions with adults. We have determined that inter-subjects interactions appears as subjects' symbolic and value-semantic penetration of into each other, as conscious and meaningful communicative activities on the plane of I – the Other (I – Other I). We have revealed the content of children's inter-subjects interactions with adults and reviewed researches on their genesis at preschool children with typical and delayed mental development. The peculiarities of the inter-subjects component of communicative activities with adults are revealed. The leading communicative form for the vast majority of children with developmental delay (DD) was situational, matter-of-fact; this form is typical for younger children with typical psychological development (TPD). DD preschoolers' contacts were mainly matter-of-fact. Such children were characterized by seeking help and support. At the same time, these children were satisfied with an adult's undifferentiated assessment. As for the indicator of attitudes to an educator, we saw mainly contradictory and positive attitudes of middle and senior DD preschoolers. In contrast, middle and senior TPD preschoolers had mainly positive or balanced attitudes to their educator. These data and high percentage of DD children with conflicting attitudes to their educator compared to TPD children demonstrated that, probably, relations in DD children's families were influenced by insufficient professional competence of the educator – special-needs expert who worked with preschoolers' families.

Key words: inter-subjects interaction, preschoolers with developmental delay, adult, conscious communicative activity.

УДК 376-056.34-053.5:159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.27.25>

Омельченко І.М.

д.психол.н., старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України

Кобильченко В.В.

д.психол.н., старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу освіти дітей з порушеннями зору Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка Національної академії педагогічних наук України

Структурно-рівнева будова комунікативної діяльності може бути представлена функціонуванням чотирьох компонентів: *мотиваційного, інтерсуб'єктного, смислового та рефлексійного*. Інтерсуб'єктний компонент розкривається в інформаційному та почасти смисловому спілкуванні з *Іншим* у соціумі, що задіюється в інтерсуб'єктному типі взаємодії і взаємин із дорослими й однолітками. На рівні інформаційного спілкування суб'єкт стає спроможним до пізнання і ставлення щодо *Іншого*, отже, – до самопізнання і самоствавлення.

Окреслене спонукає нас до аналізу понять, які виступають, з одного боку, психологічним еквівалентом інформаційного спілкування (комунікації), а з іншого – співвідносяться зі структурою діяльності спілкування. У цьому контексті вважаємо необхідним відзначити, що комунікативна діяльність і її окремий рівень – інформаційне спілкування в епоху мережевого суспільства розглядаються на засадах інтерсуб'єктивності. Інтерсуб'єктивність корелює з такими поняттями, як «співпраця», «співбуттєва спільність», «зовнішній і внутрішній

діалог», «позиційність свідомості». На нашу думку, інтегральним моментом вивчення комунікативної діяльності у вимірі *Я – Інший (Я – Інший Я)* виступає можливість звернутися до когось, зіткнутися з іншою позицією, прийняти або відхилити її, що стає підґрунтям конструктивної взаємодії й адекватного розуміння *Іншого*.

Засадничим для нас під час експлікації інформаційного рівня спілкування виступило положення А. Журавльова [5], який сутність діяльності вбачає у феномені спільності, завдяки якому взаємодія і взаємини трансформуються у спільну діяльність із дорослими й однолітками, що і забезпечує реалізацію зовнішньої комунікативної діяльності. Отже, набуває актуальності аналіз термінологічного поля понять «взаємодія» і «взаємини», чи «стосунки» («ставлення»), визначення їхнього місця у структурі усвідомленої комунікативної діяльності, яка втілюється у відповідному типі взаємодії: *інтерсуб'єктній (Я – Інший у соціумі)*.

Суб'єкт-суб'єктний стосунок комунікативної діяльності передбачає існування *Іншого* / партнера. Центральними партнерами інтерсуб'єктної взаємодії з *Іншим у соціумі*, тобто в соціальному просторі, на етапі дошкільного дитинства постають дорослі й однолітки. Спільнота дорослих презентована членами родини та значущим *Іншим* (вихователь чи інші особи) (В. Абраменкова [1], О. Байєр [2], О. Мороз [8], А. Рузьська [10], О. Смирнова [12], І. Хохлачова [14] та інші), які важливі для дитини в аспекті її соціалізації та розгортання зовнішньої комунікативної діяльності. На окрему увагу заслуговує аналіз досліджень, присвячених розгляду специфіки становлення інтерсуб'єктного стосунку дошкільників із затримкою психічного розвитку (далі – ЗПР) з дорослими в умовах родинного та суспільного виховання (А. Душка [4], О. Дудко [3],

А. Захарова [6], Н. Крушна [7], А. Сагідова [11], О. Улибіна [13] та інші).

Мета статті. Дослідження комунікативної діяльності передбачає вивчення інтерсуб'єктної взаємодії з дорослими як джерела співбуттєвого стосунку «тут і тепер», що в межах нашого дослідження буде включати вивчення ставлення до суспільного дорослого.

На методичному рівні реалізації дослідження інтерсуб'єктного компонента комунікативної діяльності втілюється в операціоналізованих параметрах і показниках. Вивчення інтерсуб'єктної взаємодії з дорослим передбачає дослідження ставлення до суспільного дорослого (потреб та мотивів взаємодії, що переважають; емоційної причетності до взаємодії; здатності до підтримки продуктивного спілкування, ставлення до вихователя).

Вибірка дослідження становила 291 дитину дошкільного віку, із яких 173 дошкільника із ЗПР (85 дітей середнього дошкільного віку, 88 – старшого дошкільного віку), 118 дошкільників із типовим психофізичним розвитком (далі – ТПР) (58 дітей середнього дошкільного віку, 60 – старшого дошкільного віку). Дошкільники були розподілені в експериментальні групи дітей, зокрема ЕГД 1 – експериментальна група дітей 1, діти середнього дошкільного віку із затримкою психічного розвитку; ЕГД 2 – експериментальна група дітей 2, діти середнього дошкільного віку з типовим психофізичним розвитком; ЕГД 3 – експериментальна група дітей 3, діти старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку. ЕГД 4 – експериментальна група дітей 4, діти старшого дошкільного віку з типовим психофізичним розвитком.

Структурно-рівнева схема емпіричного дослідження комунікативної діяльності у вимірі *Я – Інший (Я – Інший Я)* дошкільників із ЗПР презентована табл. 1

Ставлення до суспільного дорослого. Наступний етап констатувального експери-

Таблиця 1

Структурно-рівнева схема емпіричного дослідження комунікативної діяльності у вимірі *Я – Інший (Я – Інший Я)* дошкільників із ЗПР

Назва рівня / компонента комунікативної діяльності	Параметри функціонування	Показники (психологічні механізми) функціонування	Назва діагностичних методик
<i>Рівень інформаційного спілкування (інтерсуб'єктний компонент)</i>	Гносеологічно-афективний	<i>Інтерсуб'єктний тип взаємодії з Іншим у соціумі (з дорослими) – ставлення до суспільного дорослого (потреби та мотиви взаємодії, що переважають; емоційна причетність до взаємодії; здатності до підтримки продуктивного спілкування, тривалості комунікативної діяльності; ставлення до вихователя).</i>	Методика для вивчення мотивів взаємодії дитини з дорослими М. Лісіної; Методика суб'єктивної оцінки міжособистісних відносин дитини Н. Семаго, М. Семаго (усі діагностичні питання, які стосуються ролі вихователя).

менту був присвячений дослідженню провідної форми та потреб і мотивів, що переважають, комунікативної діяльності дитини з дорослим, для цього нами була використана Методика для вивчення мотивів взаємодії дитини з дорослими М. Лісіної. Дивіться результати за методикою в табл. 2.

Перший показник – ставлення до суспільного дорослого (іграшка, казка, бесіда з дорослим) – є найсуттєвішим для якісного аналізу сформованості інтерсуб'єктного компонента комунікативної діяльності.

У більшості дошкільників із ЗПР провідною формою спілкування є ситуативно-ділова, що в разі нормативного розвитку характерна для дітей раннього віку. Це вказує на те, що діти дошкільного віку із ЗПР відстають від вікових норм розвитку форм комунікативної діяльності з дорослим, унаслідок цього інтерсуб'єктний компонент комунікативної діяльності функціонує неповноцінно.

Рівень емоційної причетності до взаємодії. Результати дослідження показали, що серед середніх дошкільників із ЗПР жодна дитина не поводи́ла себе вільно, виявляючи інтерес до дослідження, не демонструвала емоційної причетності.

Отже, більшість дітей старшого дошкільного віку із ЗПР продемонстрували високий рівень емоційної причетності у процесі дослідження, їхня поведінка була вільною, вони виявляли інтерес до процесу дослідження, демонстрували небайдужість під час виконання завдань методики.

Важливим для аналізу результатів формування інтерсуб'єктного компонента комунікативної діяльності є показник *здатності до підтримки продуктивного спілкування*. За цим показником у дітей із ЗПР 4–7 років, у яких переважає ситуативно-ділова форма комунікативної діяльності, були виявлені такі особливості мовленнєвих висловлювань: у цих дітей переважали ситуативні, несоціальні висловлювання констатувального характеру, у спілкуванні дитини з дорослим домінували звернення по допомогу. У процесі моделювання експериментальної ситуації з боку дітей із ЗПР не спостерігалось прагнення до співпраці, експериментатор був постійно змушений активізувати увагу дітей. Контакти дітей із ЗПР середнього дошкільного віку переважно ділові. Діти, у яких переважали ділові контакти, характеризувалися зверненням по допомогу, підтримку. Водночас діти задовольнялися недиференційованою оцінкою дорослого, цей факт свідчить про те, що їхня потреба у спілкуванні з дорослим обмежується лише увагою до них дорослого. Ці діти з особливим задоволенням складали кубики, звертались до дорослого по схвалення власних дій немовленнєвими засобами (міміка, жести).

Діти із ЗПР із ситуативно-діловою формою комунікативної діяльності (далі – СДФКД) продемонстрували низький рівень розвитку засобів спілкування. Їхній словниковий запас обмежений побутовою лексикою, у них спостерігаються специфічні порушення звуковимови. Частіше за все діти відають перевагу

Таблиця 2

Дані за Методикою для вивчення мотивів взаємодії дитини з дорослими» М. Лісіної (%)

Кількість дітей у відсотках від загальної кількості	Показники											
	Ставлення до суспільного дорослого			Емоційна причетність до взаємодії			Здатність до підтримки продуктивного спілкування			Тривалість комунікативної діяльності		
	СДФКД	ППФКД	ПОФКД	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
ЕГД 1	87,1	12,9	0	0	17,6	82,4	0	12,9	87,1	0	16,5	83,5
ЕГД 2	34,5	55,2	10,3	17,2	51,7	31,1	10,3	55,2	34,5	20,7	51,7	27,6
ЕГД 3	68,2	29,5	2,3	1,1	37,5	61,4	2,3	29,5	68,2	2,3	38,6	59,1
ЕГД 4	10	23,3	66,7	70	23,3	6,7	66,7	23,3	10	73,3	23,3	3,3
Значущість відмінностей за критерієм <i>U</i> між ЕГД 1 & ЕГД 2	$U_{\text{емп}} 1\ 136,000$ $p = 0,000$			$U_{\text{емп}} 1\ 125,000$ $p = 0,000$			$U_{\text{емп}} 1\ 136,000$ $p = 0,000$			$U_{\text{емп}} 1\ 002,000$ $P = 0,000$		
Значущість відмінностей за критерієм <i>U</i> між ЕГД 3 & ЕГД 4	$U_{\text{емп}} 598,000$ $p = 0,000$			$U_{\text{емп}} 510,000$ $p = 0,000$			$U_{\text{емп}} 598,000$ $p = 0,000$			$U_{\text{емп}} 434,000$ $P = 0,000$		

Примітка: курсивом позначені достовірні відмінності.

невербальним експресивно-мімічним засобам комунікації.

Пізнавальні контакти – це запитання про якості, властивості та призначення предметів, що описувалися у прочитаних дорослим творах. Діти із ЗПР відзначалися якісною своєрідністю пізнавальних мотивів спілкування, у них не спостерігалось стійкого інтересу до явищ навколишнього світу. Більшість дітей прагнули привернути до себе увагу дорослого, тому що вони сприймали ситуацію спілкування як оціночну. Загальною особливістю дітей із ЗПР із позаситуативно-пізнавальною формою комунікативної діяльності (далі – ППФКД) було те, що, на відміну від дітей із ТПР, вони частіше використовували експресивно-мімічні засоби спілкування, але водночас їхня міміка не відображала їхніх бажань. Отже, у більшості дітей із ЗПР із ППФКД переважають ситуативні особистісні контакти та немовленнєві засоби спілкування.

У дітей із ЗПР середнього дошкільного віку *особистісних контактів* не спостерігалось, а серед дітей із ЗПР старшого дошкільного віку таких було 2,3%. Особистісні контакти фіксувалися в дітей в ситуації співпраці з дорослим і відзначалися різноманітністю, зверненням дитини по оцінку власного «Я», по оцінку однолітків, відображали власну оцінку ровесника. У ситуаціях пізнавального й особистісного спілкування діти із ЗПР більшою мірою вдаються до описування ілюстрацій із книг, запропонованих для розгляду, водночас усіляко намагаються викликати позитивне ставлення дорослого до себе. Для особистісних контактів діти із ЗПР застосовують експресивно-мімічні засоби спілкування (посміхаються до дорослого, голосно без причини сміються). Аналіз ситуацій за етичним аспектом із дітьми із ЗПР із позаситуативно-особистісною формою комунікативної діяльності (далі – ПОФКД) свідчить, що вони володіють етичними термінами вузько, відчувають труднощі у процесі актуалізації необхідних знань. Дошкільники із ЗПР, які обирали особистісні бесіди, продемонстрували негативні особистісні риси (замкнутість, конфліктність, егоцентризм). Вони виявили готовність до аналізу своїх знань про навколишній світ, у них була наявна особистісна мотивація спілкування і потреба у взаєморозумінні з дорослим, але вони не змогли розвинути процес спілкування, а лише активно відгукнулися на пропозицію експериментатора поспілкуватися.

Для порівняння, у дошкільників із ТПР із СДФКД спостерігаються різні за темою, функціями, змістом мовленнєві висловлювання. Пізнавальні контакти дітей із ТПР відрізняються різноманітністю: проханням почитати, розповідями про побачене, запитаннями. Багатоплановість їхніх запитань свідчить про

більш широкі та глибокі пізнавальні інтереси. Переважають позаситуативні контакти, активізовані особистісними мотивами.

Особистісні контакти спостерігалися в 10,3% дітей із ТПР середнього дошкільного віку і 66,7% дітей із ТПР старшого дошкільного віку. Ці діти відзначалися стійким інтересом до етичних проблем, до особи дорослого, прагненням дати оцінку та погоджувати своє ставлення до обговорюваних проблем, що хвилюють дитину, з дорослим.

Наступним показником сформованості інтерсуб'єктного компонента комунікативної діяльності є *тривалість комунікативної діяльності*. Даний показник є досить суттєвим, адже він свідчить про стійкість потреби у спілкуванні з дорослим. Крім цього, даний показник дає нам можливість наочно спостерігати підвищену виснаженість усіх психічних процесів у дітей із ЗПР, що виражається в низькій працездатності та швидкій утомлюваності під час комунікативної діяльності. Більша тривалість спілкування з дорослим свідчить про стійкі соціальні інтереси дитини, які стимулюють її потребу в якомога більш продуктивному, змістовному та тривалому спілкуванні з дорослим, який виступає для неї помічником, товаришем.

Отже, аналіз результатів дослідження дошкільників із ЗПР середнього та старшого дошкільного віку за цим показником доводить, що більшість дітей виявили низький рівень тривалості спілкування з дорослим. Це є свідченням того, що в дітей із ЗПР не сформована потреба у спілкуванні з дорослим, а в ситуації комунікативної діяльності, основним суб'єктом якої є дитина із ЗПР, а об'єктом – дорослий, ініціатором комунікативної діяльності виступає останній, постійно намагаючись зацікавити дитину.

Показником сформованості інтерсуб'єктного компонента комунікативної діяльності у взаємодії з дорослим є *ставлення до вихователя*.

Показник ставлення до вихователя дає нам можливість з'ясувати, які настанови визначають ставлення до нього в дитини із ЗПР. Як свідчить проведене дослідження, у дітей із ЗПР у порівнянні з дітьми із ТПР були виявлені деякі відмінності у ставленні до вихователя.

Загалом за цим показником діти із ЗПР розподілилися таким чином: 24,7% середніх дошкільників виявили свою прихильність і позитивне ставлення до вихователя, вони прямо повідомляли про бажання бути поруч із ним увесь час перебування в дошкільному закладі; 18,9% дітей продемонстрували більш рівне ставлення; 32,9% суперечливо ставилися до нього, а 23,5% дітей виражали свої симпатії меншою мірою, демонстрували відчужено-дистанційне ставлення. Діти із ЗПР старшого дошкільного віку за цим показником мали

деякі відмінності, так, 27,3% виявили позитивне ставлення; 13,6% дошкільників виражали рівне ставлення, 34,1% дітей – суперечливе, а 25% дітей характеризувалися відчужено-дистанційним ставленням до вихователя.

Водночас серед дітей із ТПР середнього дошкільного віку переважанням позитивного ставлення до вихователя відзначилися 51,7%, а серед дітей із ТПР старшого дошкільного віку – 55%. Рівне ставлення до вихователя було притаманне 39,7% дітей із ТПР середнього дошкільного віку, було характерне для 33,3% дітей із ТПР старшого дошкільного віку. Суперечливе ставлення характеризувало сприймання 3,4% дітей із ТПР середнього дошкільного віку та 5% дітей із ТПР старшого дошкільного віку. Відчужено-дистанційне ставлення було зафіксоване в 5,2% дітей із ТПР середнього дошкільного віку та в 6,7% дітей із ТПР старшого дошкільного віку. Було виявлено достовірні відмінності між групами ЕГД 1 і ЕГД 2 за показником ставлення до вихователя: $U_{\text{емп}} = 1\,309,000$ за $p = 0,000$, в ЕГД 3 і ЕГД 4 $U_{\text{емп}} = 1\,457,000$ за $p = 0,000$.

Отже, за показником ставлення до вихователя можемо простежити переважання в дітей із ЗПР середнього та старшого дошкільного віку суперечливого та позитивного ставлення. Натомість у дітей із ТПР середнього та старшого дошкільного віку переважає позитивне та рівне ставлення до вихователя. Вказані особливості свідчать про те, що відсоток дітей із ЗПР із переважанням суперечливого ставлення до вихователя в порівнянні з дітьми із ТПР пов'язаний із тим, що структура стосунків цих родин зумовлена неналежною професійною компетентністю вихователя-дефектолога у сфері взаємодії із сім'ями дошкільників із ЗПР. Підвищення професійної компетентності вихователя-дефектолога у сфері взаємодії із сім'ями дошкільників із ЗПР можливе за умов: розширення теоретичних знань про сучасні підходи, принципи та напрями взаємодії із сім'ями дошкільників із ЗПР; опанування практичних навичок використання технологій психолого-педагогічного вивчення та консультування сім'ї, планування й організації взаємодії із сім'ями; розвитку професійно значущих якостей особистості вихователя: рефлексійності, гнучкості, емпатійності, емоційної привабливості і комунікативних навичок (О. Дудко) [3]. Емоційне ставлення дітей досліджуваної категорії до вихователя переважно залежить від сформованості мотивації до навчання і допитливості (А. Сагідова) [11]. Стан неадекватного міжособистісного сприймання в дітей із ЗПР і їхнє негативне ставлення до суб'єктивно значущого дорослого мають специфічні особливості, зумовлені структурою їхнього дефекту і стилем педагогічного спілкування з ними. Стан неадекватного сприймання значущого

дорослого уповільнює темп їхнього міжособистісного і комунікативного розвитку, що, у свою чергу, негативно позначається на їхніх особистісних якостях (О. Улибіна) [13].

Виявлено особливості інтерсуб'єктного компонента комунікативної діяльності у взаємодії з дорослими. У більшості дошкільників із ЗПР провідною формою спілкування є ситуативно-ділова, що в разі нормативного розвитку характерна для дітей раннього віку. Діти, у яких переважали ділові контакти, характеризувалися зверненням по допомогу, підтримку. Водночас діти задовольнялися недиференційованою оцінкою дорослого, цей факт свідчить про те, що їхня потреба у спілкуванні з дорослим обмежується лише увагою до них дорослого. Ці діти з особливим задоволенням складали кубики, звертаючись до дорослого по схвалення власних дій немовленнєвими засобами (міміка, жести). Це вказує на те, що діти дошкільного віку із ЗПР відстають від вікових норм розвитку форм комунікативної діяльності з дорослим, унаслідок цього інтерсуб'єктний компонент комунікативної діяльності функціонує неповноцінно.

Аналіз результатів дослідження дошкільників із ЗПР середнього та старшого дошкільного віку за показником тривалості комунікативної діяльності доводить, що більшість дітей виявили низький рівень тривалості спілкування з дорослим. Це є свідченням того, що в дітей із ЗПР не сформована потреба у спілкуванні з дорослим, а в ситуації комунікативної діяльності, основним суб'єктом якої є дитина із ЗПР, а об'єктом – дорослий, ініціатором комунікативної діяльності виступає останній, постійно намагаючись зацікавити дитину.

Виявлено, що за показником ставлення до вихователя можемо простежити переважання в дітей із ЗПР середнього та старшого дошкільного віку суперечливого та позитивного ставлення. Натомість у дітей із ТПР середнього та старшого дошкільного віку переважає позитивне та рівне ставлення до вихователя. Вказані особливості свідчать, що, найімовірніше, відсоток дітей із ЗПР із переважанням суперечливого ставлення до вихователя порівняно з дітьми із ТПР пов'язаний із тим, що структура стосунків цих родин зумовлена неналежною професійною компетентністю вихователя-дефектолога у сфері взаємодії із сім'ями дошкільників із ЗПР.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абраменкова В. Генезис отношений ребенка в социальной психологии детства : дис. ... докт. психол. наук: 19.00.13. Москва, 2000. 420 с.
2. Баєр О. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2008. 21 с.

3. Дудко О. Совершенствование профессиональной компетентности учителя-дефектолога в области взаимодействия с семьями дошкольников с задержкой психического развития : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.03. Москва, 2009. 218 с.
4. Душка А. Дитячо-батьківські відносини як фактор успішного розвитку дитини. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського*. 2011. Вип. 11–12. С. 262–270.
5. Журавлев А. Психология совместной деятельности. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. 640 с.
6. Захарова А. Профили обучаемости детей-сирот с ЗПР как метод оценки психологической готовности к школьному обучению. *Специальная психология*. 2008. № 4 (18). С. 47–54.
7. Крушная Н. Социально-психологическая специфика отношения родителей к детям старшего дошкольного возраста с задержкой психического развития : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Ярославль, 2010. 235 с.
8. Мороз О. Формування міжособистісних взаємин дітей на етапі переходу від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку (в умовах навчально-виховного комплексу «школа – дитячий садок») : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2011. 18 с.
9. Омельченко І. Комунікативна діяльність дошкільників із затримкою психічного розвитку: теорія і феноменологія : монографія. Інститут спеціальної педагогіки і психології ім. Миколи Ярмаченка НАПН України. Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс»», 2018. 498 с.
10. Рузская А. Развитие общения ребенка с взрослыми и сверстниками. *Дошкольное воспитание*. 1988. № 3. С. 37–45.
11. Сагидова А. Специфика эмоциональных отношений к ближайшему окружению учащихся с задержкой психического развития, осложненной астеническими и психопатоподобными проявлениями : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Махачкала, 2003. 169 с.
12. Смирнова Е. Влияние формы общения со взрослым на эффективность обучения дошкольников. *Вопросы психологии*. 1980. № 5. С. 105–112.
13. Улыбина О. Особенности взаимовосприятия педагога и детей с задержкой психического развития в зависимости от стиля педагогического общения : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10. Москва : РГБ, 2005. 27 с.
14. Хохлачева И. Особенности родительского отношения к дошкольникам с трудностями в общении со сверстниками : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. Москва, 2010. 155 с.